

**НАЗВИ СТРАВ ІЗ ВАРЕНОГО ТІСТА
(на матеріалі творів письменників XVIII–XIX ст.)**

**NAMES OF DISHES FROM BOILED DOUGH
(based on the texts of writers of the XVIII–XIX centuries)**

Вікторіна О.М.,

orcid.org/0000-0002-3083-7317

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти

Комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»

У статті досліджено назви страв із вареного тіста в українській мові на матеріалі художніх творів письменників XVIII–XIX ст. Наукову новизну дослідження визначає факт, що назви страв цієї лексико-семантичної підгрупи, уживані у творах українських письменників, ще не були об'єктом спеціального розгляду.

До аналізу залучено тексти таких авторів: І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, М. Гоголя, Г. Квітки-Оснóв'яненка, С. Александрова, П. Білецького-Носенка, Т. Шевченка, П. Куліша, Л. Боровиковського, Марка Вовчка, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Л. Глібова, М. Кропивницького. Матеріал класифікуємо таким чином: лексико-тематична група «Назви страв», лексико-тематична підгрупа «Назви других страв», лексико-семантична підгрупа «Назви страв із вареного тіста». Із творів виокремлено такі компоненти цієї підгрупи: *варéник, галу́шка, лóкшина, лемі́шка, квáша, салама́ха (солóмаха), варені́ця (варяні́ця), у́шки, ковту́н*. У статті здійснено аналіз їх частотності. Установлено, що до найчастіше вживаних належать лексеми *варéник* (виявлено у творах 15 авторів), *галу́шка* (14 письменників); менш уживаними є назви *лóкшина* (5 авторів); *лемі́шка, квáша* (по 4 письменники) і *салама́ха (солóмаха), варені́ця (варяні́ця)* (по 2 автори), *у́шки, ковту́н* зафіксовано по одному разу. 4 назви, 45%, є активними в сучасній українській мові: *варéник, галу́шка, лóкшина, у́шки*. 5 назв, 55%, вналежать до пасивної лексики, що дозволяє вважати їх історизмами та архаїзмами: *лемі́шка, квáша, салама́ха (солóмаха), варені́ця, (варяні́ця), ковту́н*. Проведено паралелі між лексичними значеннями назв страв, зафіксованих у лексикографічних джерелах XIX ст., і сучасними. У тексті статті збережено оригінальний правопис цитат і тлумачень з метою точнішого сприйняття інформації. Зазначено демінутивні форми лексем, тоді як аугментативних не виявлено ні в аналізованих текстах, ані в словниках. Виявлено, що письменники аналізованого періоду жодного разу не використали такі назви страв із вареного тіста: *верміше́ль, макарóни, пельме́ні*. Це дозволяє зробити припущення про запозичення цих лексем в українську мову з інших у XX ст.

Ключові слова: мовна картина світу, лексико-тематична група, лексико-тематична підгрупа, лексико-семантична підгрупа, назви страв із вареного тіста, лексичне значення, лексикографічні джерела, архаїзми.

The article studies the names of dishes from boiled dough in the Ukrainian language based on the texts of writers of the XVIII–XIX centuries. The scientific novelty of the study lies in the fact that the names of dishes of this lexical and semantic subgroups used in the works of Ukrainian writers have not yet been the subject of special consideration.

Texts by such authors as I. Kotlyarevsky, P. Gulak-Artemovsky, M. Gogol, G. Kvitka-Osnovyanenko, S. Alexandrov, P. Biletsky-Nosenko, T. Shevchenko, P. Kulish, L. Borovikovsky, Marko Vovchok, Panas Myrnyi, I. Nechui-Levitsky, M. Starytskyi, I. Karpenko-Karyi, L. Glibov, M. Kropyvnytsky were taken for analysis. Materials are classified as follows: lexical-thematic group «Names of Courses», lexical-thematic subgroup «Names of Second Courses», lexical and semantic subgroup «Names of Dishes from Boiled Dough». The following components of this subgroup are selected from the works: *varenyk, halushka, noodles, lemishka, kvasha, salamakha (solomakha), varenytsya (varyanytsya), ushky, kovtun*. The analysis of their frequency is carried out in the article. It is established that the most frequently used tokens were *varenyk* (found in works of 14 authors), *halushka* (11 writers); *less common are the names noodles* (5 authors); *lemishka, kvasha* (4 writers each) and *salamakha (solomakha), varenytsya (varyanytsya)* (2 authors), *ushky and kovtun* recorded once. Four names, 45% are active in the modern Ukrainian language: *varenyky, halushky, noodles, ushky*. Five titles, 55%, belong to the passive vocabulary that allows us to count them historicisms and archaisms: *lemishka, kvasha, salamakha (solomakha), varenytsya, (varyanytsya), kovtun*. Parallels between the lexical meanings of the names of dishes, fixed in lexical and graphical sources of the XIX century and modern ones, are traced. For the purpose of accurate perception of information, the article retains the original writing of quotations and interpretations. Diminutive forms of tokens are defined, while augmentative ones are not found either in the analyzed texts or in dictionaries. It was determined that the writers of the analyzed period did not use names of boiled dough dishes such as *vermicelli, pasta, pelmeni*. This allows us to make assumptions about the borrowing of these tokens in the twentieth century.

Key words: linguistic picture of the world, lexical and thematic group, lexical and thematic subgroup, lexical and semantic subgroup, names of dishes from boiled dough, lexical meaning, lexical and graphical sources, archaisms.

Актуальність проблеми. *Картину світу* як нації загалом, так і окремого її представника, можна розкрити під час аналізу світоглядних,

або філософсько значущих, ментальних концептів, наявних у мовній свідомості носіїв мови. До таких важливих лексико-семантичних груп

дослідники відносять назви свояцтва, предметів побуту, релігійну лексику, кулінарну. Саме тому цю групу слів не одне десятиліття, навіть століття, досліджують етнографи, мовознавці, історики. Ще в XIX ст. було здійснено перші спроби записати назви страв українців, описати способи їх приготування [7; 11; 16].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Мовознавці доволі докладно проаналізували тематичну групу лексики «Назви страв» в українських говірках. Таким тематичним дослідженням присвячено праці Л. Бориса (буковинські говірки) [1 та ін.], Г. Вешторг (поліські) [2 та ін.], М. Волошинової (східнословобожанські) [5; 6], З. Ганудель (південно-лемківські) (Ганудель), Н. Загнітко (східно степові) [10 та ін.], В. Різник (надсянсько-наддністрянські) [14 та ін.], О. Осирка (східно подільські) [13 та ін.], Є. Турчин (східно поліські) [15] та ін. Е. Гоца здійснила лексиколого-етимологічний, словотвірний та лінгвогеографічний аналіз назв страв, виявлених в українських говорах Карпат [8; 9 та ін.]. У розвідці С. Яценка досліджено назви продуктів харчування на матеріалі українських пам'яток XIV–XVII століття [17]. У наших попередніх статтях було зроблено частотний, лексико-семантичний, етимологічний аналіз назв перших і других страв в українській мові на матеріалі художніх текстів письменників XVIII–XIX ст. [3; 4].

Отже, тема досить актуальна. Однак назви страв із вареного тіста у творах українських письменників зазначеного періоду ще не були об'єктом спеціального розгляду.

Об'єкт дослідження – тексти творів письменників XVIII–XIX ст. До аналізу залучено такі тексти: «Енеїда» (1798–1842), «Москаль-чарівник» (1819) І. Котляревського; «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі» (1819); «Сидить Петро у Полтаві» (1848) П. Гулака-Артемовського; «Ніч перед Різдом» (1832) М. Гоголя; «Пархімове снідання» (?), «Конотопська відьма» (1833), «Маруся» (1834), «Сватання на Гончарівці» (1835), «Сердешна Оксана» (1841) Г. Квітки-Основ'яненка; «Вовкулака» (1842) С. Александрова; «Лисиця да цапля», «Кіт да кухар» П. Білецького-Носенка; «Гайдамаки» (1841) Т. Шевченка; «Чорна рада» (1846) П. Куліша; «Хомиха й галушки» (?) Л. Боровиковського; «А не ласуй!» (1858), «Варенікі, варенікі» (1858) С. Руданського; «Як Хапко солоду відрікся» (1860), «Інститутка» (1859) Марка Вовчка; «Хіба ревуть воли, як ясла повні» (1875) Панаса Мирного; «Кайдашева сім'я» (1878), «Старосвітські батюшки та матушки» (1881); «Голодному й опеньки – м'ясо» (1887) І. Нечуя-Левицького; «За двома зайцями» (1883) М. Старицького; «Мартин Боруля» (1886),

«Сто тисяч» (1889), «Суєта» (1903) І. Карпенка-Карого; «Химерний, маленький...» (1891) Л. Глібова; «На віру» (1891) М. Коцюбинського; «Олеся» (1891) М. Кропивницького. У дужках зазначено роки написання творів, якщо ця інформація невідома, то ставимо знак питання.

Предмет дослідження – назви на позначення страв із вареного тіста.

Мета – зробити лексико-семантичний, етимологічний, частотний аналіз назв страв із вареного тіста, зафіксованих у художніх творах письменників XVIII–XIX ст.

Для досягнення поставленої мети визначаємо такі **завдання**:

1) у художніх текстах творів українських письменників зазначеного періоду знайти назви на позначення страв із вареного тіста;

2) проаналізувати частотність їх уживання авторами;

3) дослідити лексичне значення назв страв;

4) визначити, які з аналізованих назв є застарілими;

5) зробити етимологічний аналіз лексем;

6) виявити можливість утворення демінутивних форм;

7) якщо зрозуміло з контексту, описати, з яких продуктів готували страви.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В аналізованих текстах методом суцільного виписування виявлено дев'ять назв страв із вареного тіста: *вареник, галушка, локишина, лемішка, кваша, ковтун, саламаха (соломаха), варениця (варяниця), ушки*.

Вареник. У сучасній українській мові ця лексема функціонує з таким значенням: «Невеликий варений виріб, зліплений з прісного тіста і начинений сиром, ягодами, капустою і т. ін.» (СУМ, I, с. 291). Аналогічно слово тлумачили лексикографи XIX ст.: «пирожокъ съ сыромъ, вареной, а не печеный, который ѣдятъ горячий съ масломъ и смѣтаной» (Б-Н, с. 68); «род вареного пирожка с творогом, ягодами, кислой капустой, маком, выжимками конопляного семени и пр.» (Грінченко, I, с. 126). В останньому джерелі зафіксовано й демінутив *вареничок* «ум. от **вареник**» (Грінченко I, с. 126). Лексема походить від прс. *variti* «варити», пов'язаного з *vьrĕti* «кипіти» (ЕСУМ I, с. 332).

Слово є і в словнику В. Даля, він пояснює його так: «отварные треугольные пирожки прѣснаго тѣста, начиненные сыромъ, творогомъ» (Даль, I, с. 168). Як відомо, значну частину лексики дослідник записав саме в межах сучасної України. Думаємо, що або сам лексикограф не поставив ремарку, яка б прив'язала це слово до

української території, або в подальшому редактури її прибрали. Дозволимо припустити, що ця страва, а відповідно й лексема, яка її називає, не були в XIX ст. широко відомі на території сучасної Росії. Підтвердженням цієї думки є ситуації, описані в художній українській літературі. Так, у творі І. Котляревського «Москаль-чарівник» солдат не може запам'ятати й вимовити назву **вареники**, а перекинувши її на **лавреники**: *Ех, кабы теперь подала хозяйка лавреничков, этих, знаешь, треугольничков...* (І. Котляревський). У С. Руданського цій темі присвячено ціла приказка «Варенікі, варенікі»: *Сидить москаль на прилавку, Прищурює очі... Так і знати: москалина Вареників хоче. Хоче бідний вареників, То й ніщо питати! Та тільки їх по-нашому Не вміє назвати* (С. Руданський). Далі москаль намагається описово схарактеризувати страву, яку він хоче: *Свари-ка мне вот энтаво!... "Да энтаво... как, бишь, ево У вас называют?.. Вот, что, знаешь... берут тесто, Сыром накладывают..."* (С. Руданський).

На поширеність цієї страви серед українців вказує те, що слово виявлено в творах п'ятнадцятьох авторів: *Давай йому горілки, курей та вареників!* (І. Котляревський); *Коли не забредеш к Мірошнику бувало, У його є і хліб, і сіль, і сало, Чи то в скоромний день – із маслом буханці, Книші, вареники і всякі лагоминки...* (Є. Гребінка); *Десь Кухар ще й писмак (Бо змолоду йому давав субітки дяк) Одложив попечення – Вареник й печення* (П. Білецький-Носенко); *Уклав вареників з пивсотни...* (С. Александров); *А того, бачте, аж у два кия взяло: одно, що кумові вареники та ліквори тиснуть, а друге – пече думка, що саме мав він на полювання поспішатись...* (Марко Вовчок); *Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне* (П. Куліш); *«То ж, діду коханий, Вареник гречаний!» – Кричить дівтора* (Л. Глібов); *Пошли за матір'ю до Сидоровички, а сама вари вареники...* (І. Карпенко-Карий).

Із наступних текстів можемо зрозуміти, із чим варили цю страву та з чим їли: *Чи шатнулась там, чи як, а вже і обідати у неї поспіло: борщик з живою рибкою (бігала сама звечора до сусіда, рибалки, та й випрохала), каша пионяна до олії, солоня тараня з пиенишими галушечками та вареники з сім'яною макухою* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Зварім на полудень вареники з суніць та з полуниць* (І. Нечуй-Левицький); *І в хаті в них стало чепурніше, ясніше; і хліб не такий чорний та сухий; і каша до борщу не вряди-годи; а часом і сир на вареники...* (Панас Мирний); *А якби нам іще сир Та муки до рук — Наварили б вареників...* (С. Руданський), *Дома пироги з маком та вареники з урдою троцисть,*

а тут – пальчини (М. Старицький); *Вибачте на цей раз, будьте ласкаві. До вареників нема меду,* – сказала хазяйка (І. Нечуй-Левицький); *Для себе на обід був борщ з м'ясом, печене поросся, гусятину та вареники з сметаною* (І. Нечуй-Левицький); *Перед його очима так і сновигала макітра вареників в сметані* (І. Нечуй-Левицький); *Чи йшов богобоязливий мужик, чи дворянин, як називають себе козаки, одягнений у кобеняк з відлогою, в неділю до церкви, або ж, як буває негода, до шинку, як не зайти до Солохи, не попоїсти масних з сметаною вареників та не погомоніти у теплій хаті з балакучою й привітною господинею?...* (М. Гоголь); *Борщ буде з курятиною, смажене поросся, вареники, запечені у сметані, і кисіль...* (І. Карпенко-Карий); *Коли прийдеши зараз, то дам тобі обідати, бо в нас є й вареники: я придбала і масличка, і сметанки...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *На смак уродився, Ще й маслом умився...* (Л. Глібов); *А вареник любить масло і сметану: ллєш, ллєш, а він вбіра, та й убіра в себе; за те ж як і запечеться в цій приправі, прямо – безе!* (І. Карпенко-Карий). Із контексту можемо зрозуміти, що українці варили **вареники з сиром, сім'яною макухою, ягодами**; могли їсти з **маслом, сметаною** або **медом**. Зафіксовано зменшувальну форму слова: *І ласоці все тільки їли, Слатьони, коржики, стовці, Варенички пиєничні, білі...* (І. Котляревський); *Михайле, вареничків! Так, як ти любиш: запечені у свіжому маслі зі сметаною* (І. Карпенко-Карий); *Ось глянь, вареничок бокастенький який...* (Л. Глібов).

У сучасній українській мові слово активне, лексичне значення не змінилось.

Галушка. У сучасній українській мові слово має такі значення: «Різаний або рваний шматочок прісного тіста, зварений на воді або на молоці // тільки мн. Страва у вигляді різаних або рваних шматочків прісного тіста, зварених на воді або на молоці» (СУМ, II, с. 22). У словниках XIX ст. лексему витлумачено так: «галушка, кусочекъ теста, сварений въ воде или молоке, клецка» (Грінченко, I, с. 268). Думки мовознавців розділилися щодо етимології слова. Одні стверджують, що воно походить від лат. *galla* «наріст»; підтвердженням цього є поширеність у різних мовах слів із коренем *гал-* із спільним значенням «щось опукле, кругле». Інші, пов'язуючи з *голий, галька, гальявина*, допускають власне праслов'янське походження (ЕСУМ, I, с. 455). Зафіксував цю назву і В. Даль із ремаркою *юж.* зі значенням «родъ клецки, б. ч. пшеничной, тѣсто, сваренное комками въ водѣ, въ борщу; иногда галушки замѣшиваются на молокѣ или затираются на свином салѣ»; також зазначено й назву людини, яка любить цю страву *галушник* (Даль I, с. 352). Отже, лексема

галушка зі значенням «варений шматочок прісного тіста» була відома на півдні Російської імперії, а саме в Україні. У цій же статті лінгвіст продовжує: «В подольской губернии галуша, голубцы, пшено с говядиной в капустном листе, вареное в квасу» (Даль I, с. 352). Виходячи з того, що Подільська губернія – «українська губернія на території східного Поділля: від 1797 року входила до Російської імперії, після Української революції в складі УНР; Української Держави, потім до 1925 року – в складі УСРР. Нині це переважно територія Хмельницької, Вінницької, частково Одеської, Кіровоградської, Миколаївської областей та Молдови» (ПГ), робимо висновки, що і це слово В. Даль виявив на території сучасної України. Підтвердженням того, що лексема *галушка* була невідома в російській мові, є й інші лексикографічні джерела кінця XIX – початку XX ст., укладачі яких так перекладають з одної мови на другу: «клецька–галушка» (Б-Н, с. 93; СРУ, II, с. 18; СМУ, с. 12).

Цю назву страви виявлено у творах чотирнадцятьох авторів: ...*П'ять казанів стояло юшки, А в чотирьох були галушки...* (І. Котляревський); *Може, чванитесь, що братство Віру заступило, Що Синопом, Трапезондом Галушки варило* (Т. Шевченко); *Всю траву смачную да гарную на видъ: Из' мясомъ ковтуни, галушки, шуляки, Зложила в узькій да довгій глеки...* (П. Білецький-Носенко); *Настромила одну галушку на стичку; вкусила раз, удруге, – та й удавилася...* (Панас Мирний); *Ото понастромлювали на довгі дерев'яні шпички тії галушки та й почали їсти* (М. Гоголь); *То галушки, може?* (С. Руданський); *Хома-злидарь схотів поисти Галушок...* (Л. Боровиковський); *В кімнаті застелили стіл простою скатертею, й Килина принесла здорову вазку галушок з салом* (І. Нечуй-Левицький); *Тут зараз стали подавати На стил мальовани ложки, Мерцій из печи доставати Пшенични з салом галушки...* (С. Александров); *Тут-бо саме Катря його поставила на стіл миску з галушками* (Марко Вовчок); *Гляди ж, доню, як прийде Влас, то всипеш йому у миску щерби з галушок; скажеш, що галушок не стало* (М. Кропивницький); *Мотря насипала галушок у миску і поставила на стіл коло тарілочок з покладками та кришеним салом* (М. Коцюбинський); *Бодай ти галушки не проковтнув, щоб ти вареником подавився, кажи: шкуру з тебе здерти?* (І. Карпенко-Карий); *От сотник мовчки обідає, а писар сидів-сидів, мовчав-мовчав, далі за ложку, та у ту ж миску... та й почав, як він каже, сокрушати перш борщ гарячий з усякою, мілкою рибкою, та пионяну кашу до олії, далі заходжуваній борщ з линами, а там юшку з миньками та з пшеничними галушечками, та печені карасі, та більші і нічого* (Г. Квітка-Основ'яненко);

А ви – галушечки, картопельку, кулешик, чухоньку, та й то не щодня, а воно жирок і наростає... (І. Карпенко-Карий). В останніх прикладах слово вжито в деминутивній формі. Також з прикладів зрозуміло, що *галушки* могли бути *пшеничними*, часто їх їли з салом.

У сучасній українській мові слово активне, лексичне значення не змінилось.

Локшина. У сучасній мові це слово функціонує з таким значенням: «Виріб з прісного пшеничного тіста у вигляді тонких висушених смужок // Страва, для приготування якої використано цей виріб» (СУМ, IV, с. 543); аналогічне зафіксовано й у лексикографічних джерелах XIX ст. (Б-Н, с. 212; Грінченко, II, с. 375). Запозичення з тюрк. мов; тат., каз., уйг. *lakça* «локшина; дрібні шматки тіста, зварені в бульйоні» < перс. *lakçe* (ЕСУМ, III, с. 283).

Ця лексема зафіксована у творах п'ятьох авторів: *Тут їли рознії potravи, І все з полив'яних мисок... І локшину на переміну...* (І. Котляревський); *Як локшину кришить для війська із паперу...* (П. Гулак-Артемівський); *Тут наша панночка і заходилась поратись і к сватанню прибиратись: хату мие, столи, лавки, мисники змива, птицю патра, локшину крише, горшки наставля, рушники налагоджує... так, що всі наньмички аж позасапувались від такого порання* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Тут зараз стали подавати На стил мальовани ложки, Мерцій из печи доставати Пшенични з салом галушки; А потім локшину гарячу Присипану ще перчиком...* (С. Александров); *Поїли борщ, Христя достала локшину на молоці...* (Панас Мирний). Із контекстів можемо зрозуміти, що *локшину* їли як з перцем, так і варену на молоці, мабуть, як солодку страву. У лексикографічних джерелах кінця XIX – початку XX ст. укладачі перекладних словників пояснюють російське «вермишель» українським «локшина» (СРУ, I, с. 70; СМУ, с. 26). *Вермишель* – запозичення з італійської мови; іт. *vermicelli* «черв'ячки» (за зовнішньою схожістю) < лат. *vermiculus* «черв'ячок, личинка; що-небудь зроблене на зразок черв'ячків» (ЕСУМ, I, 356). Отже, в нашу мову воно проникло або з італійської, або з російської.

Зараз лексема *локшина* активна, значення не змінилось.

Лемішка. У тлумачному словнику української мови це слово зафіксовано з таким значенням: «Страва з густо запареного борошна, звичайно гречаного» (СУМ, IV, с. 476). У словниках XIX ст. подано такі дефініції: «прѣсное тѣсто, нѣсколько запеченое, которое ѣдят съ масломъ и сыром; иначе

череп'янка) (Б-Н, с. 207); «родь кушанья изъ муки; саламата» (Грінченко, II, с. 355). У М. Маркевича знаходимо детальний рецепт приготування страви: «піджарити гречаної муки, розвести її солоним кип'ятком; скласти в горщик, поставити в піч на одну годину; подавати з піджареною на коров'ячому маслі або на олії цибулею» [10, с. 156]. У словнику В. Далья подано: *лемішка* (малоруск. лемішка) *котр.* «завара, саламата» (Даль, II, с. 251). Ще в одному лексикографічному джерелі знаходимо подібне значення: «розведена водою і зварена мука. У Росії *лемішка* (називається лемішка) – це «мучная похлебка» (немов наш жур), а в Україні вона густа, і тільки з гречаної муки, і її смачать так, як кашу» (ЕССУМ, II, с. 352–353). Із тлумачень XIX ст. розуміємо, що *лемішка* і *саламаха* (*соломаха*) – дві назви одної і тої ж страви. Ми у XXI ст. не можемо стверджувати це напевно, тому що відсутні більш детальні свідчення в текстах. Водночас, як ми знаємо, деякі страви можуть бути дуже схожими, тільки відрізнятися незначними компонентами або способом приготування, і внаслідок цього бути різними. Як приклад можемо навести такі: *вареники* – *пельмені* (різна начинка), *локишина* – *макарони* – *спагеті* (форма), *млинци* – *оладки* (розмір, товщина) тощо.

Етимологи не прийшли до одної думки щодо походження цього слова. Зокрема, пропонують такі варіанти: 1) від *леміш* «рало» через схожість грудочок тіста і зораної землі; 2) від *ламати*; 3) запозичення з фіно-угорських мов (фін. *lieti* «бульйон, суп», веп. *l'etuz*, уйг. *le* «соус, підлива, юшка, сік», манс. *lāxt*, «суп, юшка», мар. *let* «тс»), але поширення слова в слов'янських мовах незвичне для фіно-угорських запозичень (ЕСУМ, II, с. 220).

Лексема засвідчено у творах чотирьох авторів: *Тут з салом галушки лигали, Лемішку і куліш глитали...* (І. Котляревський); *Була лемішка, путря, кваша, индик, печене пороса, Вареники, молошина каша й варене з морквою гуся...* (С. Александров); *Тільки саму лемішку з молоком і їв старий батько і потяг замість горілки з фляги, що була в нього за пазухою, якусь чорну воду* (М. Гоголь); *Хапаючись, так повернула кописткою в горішку, що вона зав'язла в густій лемішці, хруснула й переломилась* (І. Нечуй-Левицький).

Зараз страву не готують, відповідно слово належить до пасивної лексики, є історизмом.

Кваша. «Страва з гречаного або житнього борошна з солодом, подібна до густого киселю» (СУМ, IV, с. 133). У лексикографічних джерелах XIX ст. назву пояснено так: «сладкое тѣсто изъ ржаного солода» (Б-Н, с. 181), «вареное жидкое кисло-сладкое тесто» (Грінченко, II, с. 232). У записках етнографів знаходимо детальний рецепт приготу-

вання страви: «Взяти житнього борошна, гречаного і солоду, висипати в діжечку, розмішати горячою водою (але не кип'ятком), дати півгодини або годину побродити; добре закип'ятити другу воду і розводити на смак, щоб було рідше або густіше, хто як любить; поставити на печі на тепле, щоб прийняло кислоту, тоді варити в горшку і подавати» [10, с. 156]. В. Даль зафіксував слово *кваша* з таким значенням: «что либо заквашенное, бродящий растворъ, квашеная зелень, солень; также айранъ, молоко съ водою въ закваскѣ; калуужкое соложеное тѣсто; дрожди; закваска» (Даль, II, с. 104). Отже, як можемо зрозуміти з цитати, росіяни слово використовували для позначення інших понять. Цю думку підтверджують вітчизняні лексикографи того періоду, які українське «кваша» перекладають як російське «солодуха» (СМУ, с. 455), а слово «кваша» з тієї мови нашою – «запара, опара» (СПУ, II, с. 13).

Слово споріднене з *квас*, *квасити*; походить від *кыснѣти* «киснути» (ЕСУМ, II, с. 415–416).

Ця лексема зафіксована у творах чотирьох авторів: *На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, путрю, квашу I з маком медовий шулик* (І. Котляревський); *Була лемішка, путря, кваша, индик, печене пороса, Вареники, молошина каша й варене з морквою гуся. А що квасоли та гороху, Борицу, капусти, пирогив, Було всього, ще й не потроху, Аби-б хто на здоровья ив* (С. Александров); *...Як локишину кришишь для війська із паперу, Як квашу нам робить з чорнила і тетерю...* (П. Гулак-Артемівський); *Раз наймички, не спитавши Онисі, запарили собі квашу й поставили горщик скраю на печі* (І. Нечуй-Левицький). Назва пасивна в сучасній українській мові, історизм.

Саламаха, соломаха. Укладачі тлумачного словника так подають дефініцію: «Рідка страва, пригот. із завареного на воді борошна (перев. гречаного)» (СУМ, XI, с. 18). В укладеному М. Гоголем словнику до «Енеїди» І. Котляревського читаємо: «Саламаха – борошно житнє або пшеничне, киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю» (Гоголь, с. 499). Лексикографи XIX ст. так пояснюють слово і його фонетичні варіанти: *саламаха* «кушанье: истолченный чеснокъ съ солью и хлѣбомъ, прибавляютъ еще фасоли» (Грінченко, IV, с. 97); *соломаха* «родь кушанья: жидкое тѣсто (преимуш. гречишное), съ масломъ вскипяченное» (Грінченко, IV, с. 166). Таким чином, у словнику Грінченка *саламаха* і *соломаха* – різні страви, тоді як у «Словнику української мови» *саламаха*, *соломаха*, *саламата* подано з одним значенням. Нам у третьому десятилітті XXI століття неможливо бути об'єктивними щодо значення цього слова, тому що воно належить до пасивної лексики. Принаймні з 70-80 рр.

XX століття ця страва вже не була поширеною в українців. Виявлено лексему і в словнику В. Даля: *саламата, саламатъ* сиб. *солوماتъ* «завариха, калужка, прѣсная, вскипяченая болтушка; жидкій киселець, мучная кашица, пожиже размазни; еє варять изъ всякой муки; ѣдятъ съ солью и масломъ; || влгд. овсяная крупа, поджаренная на маслѣ или салѣ» (Даль, IV, с. 132).

Лексема не має однозначного тлумачення щодо походження. Етимологи виводять її або від *сало*, або від *солод* (ЕСУМ, V, с. 167).

Слово виявлене у двох творах художньої літератури: *Рябка, тетерю, саламаху – Як не було – поїли з маху* (І. Котляревський); *Дома, у Січі, ходять у селянських да в кажанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани, штани із дорогої саєти, горілка, меду, пива так за їми в куфах і їдять, – хто стрінеться, усякого частують* (П. Куліш). Із останнього прикладу розуміємо, що споживання цієї страви вказувало на невисокі матеріальні доходи та низький соціальний статус.

Варениця, варяниця. У тлумачному словнику української мови це слово зафіксовано з таким значенням: «Виготовлений для вареників, розкачаний як коржик шматочок тіста, який іноді варять і без начинки» (СУМ, I, с. 291). У П. Чубинського зафіксовано аналогічний рецепт, автор уточнює, що «ѣдятъ съ саломъ или со сметаной» [15, с. 442]. Лексема походить від прс. *variti* «варити», пов'язаного з *vrěti* «кипіти» (ЕСУМ, I, с. 332).

Слово виявлене в творах двох авторів: *Уже світовая зірниця Була на небі, як п'ятак, Або пшенишна варяниця, І небо рділося, мов мак* (І. Котляревський); *Нема жита ні снопа, Вари варениці* (Т. Шевченко).

У сучасній українській мові слово належить до пасивної лексики.

Ушки. У тлумачному словнику української мови це слово зафіксовано з таким значенням: *перев. мн.* «Варенички з яловичиною, які варяться в ющі, бульйоні тощо» (СУМ, I, с. 791). У словнику Грінченка лексема має такі значення: 1) «= вушко»; 2) *мн.* «Пельмени, родъ вареничковь съ мясомъ въ супѣ» (Грінченко, IV, с. 372). Перекладні словники того періоду пояснюють російське *пельмень* українським *ушко*, *вушко* (СРУ, III, с. 9; СМУ, с. 293). Знайшли приклад в одного автора: *Просігне з ушками, з грінками І юшка з хляками, з кишками...* (І. Котляревський). У сучасній мові слово активне, хоча паралельно використовують і назву *пельмені*.

Кобтун. У сучасній українській мові слово має подвійний наголос; укладачі тлумачного словника пояснюють його так: 1. «Жмут збитого волосся,

вовни, шерсті»; 2. *мед., вет.* «Хвороба шкіри в людей на голові та в коней під гривною, при якій волосся сплутується й злипається» (СУМ, IV, с. 206). П. Білецький-Носенко у XIX ст., крім цих, фіксував ще й кулінарне «Пирожокъ, начиненный мясомъ, сваренный и потомъ облитый масломъ» (Б-Н, с. 187). Із подібним значенням лексему зафіксував В. Даль: *зап.* «Родъ пельменей, но побольше ихъ» (Даль, II, с. 9). Приклад знайшли в одного автора: *Всю траву смачную да гарную на видѣ: Изъ мясомъ ковтуни, галушки, шуляки, Зложила в узкій да довгій глеки...* (П. Білецький-Носенко). Зараз слово належить до пасивної лексики.

Цікаво, що у творах письменників XVIII–XIX ст. не виявлено такі назви страв із вареного тіста: *вермішэль, макарони, пельмені*, однак зазначені лексеми є в «Словнику української мови», укладеному в 1970–1980 рр. Це дозволяє припускати про запозичення їх з інших мов у XX столітті. У новелі «Дебют», написаній у 1909 році, М. Коцюбинський уже використовує одну з цих назв: *На верхніх полицках знаходжу в слоїках саго і макарони, сушені груші й халву у круглих дерев'яних коробках: нижче – мішок жовтих волоських оріхів, які міняють від дотику позу і гарчать, як собаки.* Отже, слово проникло в українську мову на межі XIX–XX ст. або на початку XX ст.

У ще новішому джерелі, виданому на початку XXI ст., представлено такі назви страв із вареного тіста: *равіолі* (ВТС, с. 1194), *спагеті* (ВТС, с. 1360), *хінкалі* (ВТС, с. 1563); а слова *манти* (Манти), *паста* (ПР) взагалі зафіксовано тільки в електронних джерелах. Усе це свідчить про постійний розвиток мови.

Доктор філологічних наук В. Німчук характеризує словник П. Білецького-Носенка як «диференційний українсько-російський словник, у реєстрі якого подано тільки ті елементи, що лексично, фонетично, дериваційно й семантично відмінні в обох мовах» [11, с. 50]. Однак укладач уніс до реєстру такі лексеми: *вареник, галушка, лемішка, кваша*. Це дозволяє зробити припущення, що на час укладання словника, у першій половині XIX ст., ці слова, а відповідно і страви, не були відомі в російській мові.

Висновки та перспективи подальших розвідок з цього питання. Отже, аналіз назв на позначення страв із вареного тіста, зафіксованих у текстах української літератури XVIII–XIX ст., дозволяє зробити висновки про склад, семантику та частотність використання у творах.

В аналізованих текстах виявлено 9 номінацій.

Найчастіше письменники використовували такі: *вареник* (15 авторів), *галушка* (14 письменни-

ків); значно рідше *лѡкишина* (5 авторів), *лемішка*, *кваша* (по 4 письменники), *саламаха* (*соломаха*) (2), *варениця*, (*варяниця*) (2), одиничні є випадки використання назв *ушки*, *ковтун*.

4 лексеми, 45%, є активними в сучасній українській мові: *варѣники*, *галушки*, *лѡкишина*, *ушки*.

5 назв, 55 %, належать до пасивної лексики, що дозволяє вважати їх історизмами та архаїзмами: *лемішка*, *квѡша*, *саламаха* (*соломаха*), *варениця*, (*варяниця*), *ковтун*.

Уважаємо перспективним подальше дослідження назв страв і напоїв у творах українських письменників як XVIII–XIX ст.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

б. ч. – здебільшого; веп. – вепська; вет. – ветеринарне; влгд. – вологодське; зап. – західне; іт. – італійське; каз. – казахська; лат. – латинське; манс. – мансійська; мар. – марійська; мед. – медичне; мн. – множина; перев. – переважно; перс. – перська; пр. – та інше; прс. – праслов'янське; рр. – роки; сиб. – сибірське; тат. – татарська; т. ін. – та інше; тюрк. – тюркська; ст. – століття; уйг. – уйгурська; фін. – фінська; юж. – південне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борис Л. М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Чернівці, 2015. 330 с.
2. Вешторт Г. Названия пищи в говорах Полесья. Лексика Полесья : материалы для полесского диалектного словаря / отв. ред. Н. Толстой. Москва : Наука, 1968. С. 366–415.
3. Вікторіна О. М. Назви других страв в українській мові (на матеріалі творів письменників XVIII–XIX ст.). *Закарпатські філологічні студії*, 2022. Вип. 22. Т. I. С. 18–24.
4. Вікторіна О. М. Назви перших страв в українській мові (на матеріалі творів письменників XVIII–XIX ст.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія «Філологія». 2021. 46. 24–32.
5. Волошинова М. Загальні назви їжі в українських східнослов'янських говірках. *Science and Education a New Dimension: Phylology*. Vol. 4, 2013. С. 103–108.
6. Волошинова М. О. Назви страв із борошна в українських східнослов'янських говірках. *Лінгвістика* : зб. наук. пр. Луганськ, 2011. № 1. С. 32–41.
7. Гнатюк В. Народна пожива і спосіб її приправи. *Матеріали до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Т. I. Л., 1899. С. 96–110.
8. Гоца Е. Назви їжі і кухонного начиння в українській карпатських говорах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2001. 466 с.
9. Гоца Е. Назви рідких страв в українських говорах Карпат. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. праць. Ужгород, 2000. Вип. 3. С. 107–115.
10. Загнітко Н. Г. Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2011. 19 с.
11. Маркевич М. Простонародная кухня, десертъ и напитки. *Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянь*. Київ, 1860. С. 160–171.
12. Німчук В. В. Білецький-Носенко. *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол.: Русанівський В.М. та ін. К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 49–50.
13. Осирко О. П. Назви їжі та напоїв у східноpodільських говірках: автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01. Умань, 2018.
14. Різник В. П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2017. 21 с.
15. Турчин Є. Загальні назви їжі в говорах української мови. *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами* : тези доповідей / [відп. ред. Й. Дзедзелівський]. Ужгород, 1982. С. 114–116.
16. Чубинський П. Пища Малоруссовъ. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом* : [в 7 т.]. Санкт-Петербург, 1872–1878. 1877. Т. 7. С. 433–448.
17. Яценко С. Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV–XVII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. 20 с.

ДЖЕРЕЛА

- Б-Н – Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготував до видання: Василь Німчук; Відп. ред. К. К. Цілуйко. Київ : Наук. думка; Київ : АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. 1966. 419 с.
- ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
- Ганудель – Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. Т. 1. Назви страв,

посуду і кухонного начиння. Братислава – Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 1981. 211 с.

Гоголь – Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. М., 1952. Т. 9. 600 с.

Грінченко – Грінченко Б. Словарь української мови : у 4 т. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.

Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / Вступ. ст. А.М. Бабкина, В.П. Вомперского. М. : Рус. яз., 1998. Т. 1–4. Наст. изд. воспр. изд. 1955 г., напеч. со 2-го изд. (1880–1882 г.).

ЕССУМ – Митрополит Іларіон. Етимолого-семантичний словник української мови: У 4 т. / За ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег, 1982 Т. II. 399 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. Київ, 1982–2006. Т. 1–5.

СМУ – Словник московсько-український / В. Дубровський. К.: Вид-во «Рідна мова», 1918. 545 с.

СРУ – Словник російсько-український: У 4 т. / М. Уманець, А. Спілка. Л., 1896 р. Т. 1–4.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Манти. URL: <https://cutt.ly/WSHxQI5>

ПГ – Подільська губернія. URL: <https://cutt.ly/6WrV5O5>.

ПР – Популярні рецепти. URL: <https://cutt.ly/9D5nFYG>

УДК 811.161.2 : 81'42

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.23.1.7>

КОНЦЕПТ «БОГ» У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ Б.-І. АНТОНІЧА ТА П. СОРОКИ: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ

THE CONCEPT OF "GOD" IN POETIC CREATIVITY B.-I. ANTONICH AND P. SOROKA: LINGUOCOGNITIVE ANALYSIS

Вільчинська Т.П.,

orcid.org/0000-0003-4881-6132

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри загального мовознавства і слов'янських мов

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Вільчинський О.К.,

orcid.org/0000-0001-8369-1692

кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент,

доцент кафедри журналістики

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Стаття присвячена аналізу лінгвокогнітивної природи концепту «Бог» у кращих філософсько-релігійних текстах Б.-І. Антонича і П. Сороки. З огляду на об'єктивну складність і загальну малодослідженість усього комплексу проблем, пов'язаних з аналізом релігійної поезії та окресленням нового лінгвістичного підходу до її вивчення, тема статті є актуальною. Метою розвідки було з'ясувати особливості лінгвалізації концепту «Бог» у поетичній творчості двох українських письменників, розділених між собою майже столітнім проміжком. Основним методом послужив концептуальний аналіз. У ході дослідження було розглянуто особливості вербалізації концепту «Бог» та з'ясовано його семантико-когнітивні особливості у віршованих текстах Б.-І. Антонича і П. Сороки. Встановлено, що в поезії Б.-І. Антонича номінативне поле дослідженого концепту включає більше назв, серед яких чимало яскравих індивідуально-авторських парафраз. Щодо семантики, то у творах обох авторів концепт «Бог» реалізується як полісемантичний, когнітивно багатогранний лінгвоментальний феномен. Здебільшого концептуальні смисли в його структурі є експліцитно вираженими, рідше імплікуються в тексті. Дослідження показало, що новаторські пошуки обох письменників у релігійно-філософській поезії органічно вписуються в загальну естетично-світоглядну парадигму, в якій розвивається світова культура. Осмислення поняття Бога наснажувало Б.-І. Антонича та П. Сороку потужною енергетикою, спонукало до нових способів образотворення, не знаних раніше в українській релігійній поезії. Дослідження, присвячені подальшому студіюванню сакральних текстів в українській національній культурі, зокрема в когнітивному аспекті, вважаємо перспективними.

Ключові слова: концепт, Бог, релігійна поезія, лінгвокультура, вербалізатор, концептуальний смисл, Б.-І. Антонич, П. Сорока.